

Katolištvo in izziv modernosti, VIII.

Radoslav Razlag

“Cerkveni absolutizem datira v času, ko je Cerkev začela razpadati in jaz mislim, da se ne motim, ako trdim, da ima v tem vzrok tudi orjaški verski indiferentizem v Evropi.”

Pogled na slovensko katolištvo druge polovice 19. stoletja bi utegnil zunanjega opazovalca napotiti k misli, da je bila njegova komaj zaznavna, a vendarle obstoječa notranja razpetost med “nespravljljivim” in “liberalnim” polom le nekakšna notranja domena duhovniškega stanu. Duhovniki so bili namreč ne le domala vsi javni zagovorniki t.i. nespravljljive linije (na primer Anton Martin Slomšek, Peter Hicinger, Luka Jeran, Jurij Šuc in drugi), ampak ravno tako tudi t.i. liberalni katoličani (Matija Majar, Davorin Trstenjak, Andrej Einspieler, Božidar Raič, Janez Zlatoust Pogačar).

V tem pogledu nam katolištvo tega časa v ostali Evropi nudi nekoliko drugačno sliko. Tako na nespravljljivi kot na liberalni strani so namreč ob posvečenih osebah suvereno nastopali tudi katoliški laiki, katerih glas je bil v Cerkvi marsikdaj enako ali celo še bolj vpliven od glasu duhovnikov in cerkvenih dostojanstvenikov. Mislim na osebnosti, kakršne so bile na primer Daniel O’Connell, Donoso Cortes ali Charles de Montalembert, katerih misel in delo sta bila pred kratkim predstavljena na straneh te revije.

Katoliški laiki so bili seveda navzoči tudi v slovenskem javnem življenju, a večinoma niso nastopali izrecno kot katoličani in so to vlogo prepuščali duhovnikom. Vodilni slovenski politik 19. stoletja Janez Bleiweis na primer nikakor ni bil svobodomislec, ni pa nastopal niti kot svetovnonazorsko opredeljen

katoličan. Tudi poslanec Lovro Toman je v javnem življenju nastopal kot konservavec, ne pa kot “katoličan”. Znamenitejše laike 19. stoletja pa slovenska kulturna zgodovina itak uvršča v svobodomiselni tabor.

Mar je bil torej prvi slovenski razumnik-laik, ki je v javnem življenju izrecno nastopal v imenu katoliških načel in posegal v razpravo o načinu njihovega uveljavljanja v družbenem življenju, res šele dr. Ivan Šušteršič, prvak Slovenske ljudske stranke v zadnjem desetletju 19. stoletja? Kaže, da stvari ne stojijo ravno tako in da je imel dr. Šušteršič vsaj enega predhodnika, in sicer nekaj desetletij starejšega literata, odvetnika in politika Radoslava Razlaga, pa čeprav se je le-ta v političnem oziru udejstvoval v “naprednem” političnem taboru.

O Radoslavu Razlagu zgodovinski priročniki pišejo, da je bil “mladoslovenec”² in “Vrazov učenec”³, da je pripadal “napredni” stranki in da je kot deželni in državnozbornski poslanec zastopal liberalno politično stran. V svoji kulturno-politični zgodovini pa Ivan Prijatelj na nekem mestu⁴ mimogrede omenja poudarek, ki ga je ob njegovi smrti leta 1880 v nekrologu izpostavil urednik *Slovenskega naroda* Josip Jurčič. Poudarek se glasi takole: “Kako krivo so oni imeli, ki so vrgli Razlaga (...) zato, ker bi bil premalo ‘verski’ ali, kakor so po nemških novin iznajdbi rekli ‘mladoslovenski’, lahko povedò oni, ki so ga dobro osobno poznali: on je bil zmirom veren kristijan in celo pobožen, on je molil iz prepričanja ne iz politike, kakor se tudi najdejo tu pa tam taki.”⁵

Razpolagamo s pričevanji, ki potrjujejo, da te Jurčičeve besede niso bile zgolj prilož-

nostne fraze. Janez Zlatoust Pogačar, prošt in skorajšnji ljubljanski škof, je v pismu ministru za uk in bogočastje z dne 15. avgusta 1873 Razlaga, s katerim ga je vezalo iskreno prijateljstvo,⁶ označil kot "voditelja resnično krščanskega prepričanja."⁷ Nenazadnje pa je svojo vernost izpovedal tudi Radoslav Razlag sam. Na občnem zboru Slovenske matice 26. septembra 1872 je na primer dejal: "Jaz v geslu 'vse za domovino, omiko in svobodo' ne vidim nobene nevarnosti; kajti mislim si omiko in svobodo na podlagi in v duhu katoliške vere, ktere se morajo Slovenci držati v bistvenih rečeh; kar pa ni bistveno, o tem je misel prosta. Jaz vedno stojim na katoliškem stališču ter sem za napredujoč katolicizem, zvest veri in npravnosti, in za omiko in moralno svobodo."⁸ Nekoč pa je izjavil nekaj še bolj obvezujočega. V dunajskem parlamentu se je namreč v razpravi o konfesionalni zakonodaji izrecno opredelil kot "katoličan, ki spada k napredni stranki".⁹ Povsem utemeljeno ga smemo torej obravnavati kot "liberalnega katoličana" v pravem pomenu besede.

Jakob (Radoslav) Razlag se je rodil v Radoslavcih pri Ljutomeru 12. julija 1826 in je v mladosti kot pristen Štajerec in učenec narodnozavednega župnika Antona Krempla kulturno zrasel v obnebu ilirizma ter sanj o vse-slovanski vzajemnosti. Bil je, po besedah Frana Petreta, "Vrazov zadnji gojenec".¹⁰ Med leti 1845 in 1848 je obiskoval bogoslovje v Gradcu, iz katerega je tik pred posvečenjem izstopil. O tem je kasneje pisal: "Ker sem bil za ordinacijo premlad in me Rauscher" kljub mojim prav dobrim redom ni hotel poslati v Avguštej na Dunaj, rekoč 'Das Slavische hat keine Zukunft' (Slovanstvo nima prihodnosti), sem šel v pravoslovje. Zakaj sem pa (sploh) šel v bogoslovje? (...) Duhovniki so mi težili srce, rekoč, da Slovenec (pred 1848) ne more dobiti druge službe (...) in sem se dal vpisati v bogoslovje, postal ljubljeneec ravnatelja in se zato nisem mogel odločiti k po-

pustitvi teh ukov, čeprav sem to nameraval vsako leto. Ko so mi pa prišli z nerazveznimi sponami, sem to s svojim absolutorijem v žepu pravočasno odklonil."¹²

Po izstopu iz bogoslovja se je Razlag ob študiju prava na univerzi v Gradcu vključil v slovensko narodno gibanje. Leta 1848 je v političnem glasilu *Slovenija* v značilni naivni zmesi Herderjevega mesianizma in liberalnega optimizma vzklikal, da je "vek zdajni, stoletje devetnajsto – lastnina Slavjanov. Svoboda, enakost in bratinstvo se bode skozi Slavjane med vse narode sveta razširila".¹³ Po zatrtju političnih svoboščin se je tudi on – tako kot mnogi drugi narodnjaki – preusmeril v jezikoslovje in literaturo. Pod vplivom Kolarjevega zanesenjaštva in tedanjih jezikoslovnih "ilirskih" blodenj je tudi sam v dveh zbornikih z naslovom *Zora* v nekakšnem občeslovanskem umetnem jeziku pisal o slovanski vzajemnosti, skupni prihodnosti in kulturi. Nekaj tovrstnih esejev je izdal leta 1851 v Gradcu v drobni knjižici z naslovom *Zvezdice*, v kateri se vrstijo na primer stavki te vrste: "Tri su slova malašna i drobna, koja budu tebe spasiti, ako je podobro mažiš. Pervo slovo jest: sloga; drugo slovo: sloga; tretje slovo: opet sloga (...)"¹⁴ In tako dalje.

Podobno kot številni drugi "spreobrnjeni" ilirci se je tudi Radoslav Razlag okoli leta 1853 vrnil k "samoslovenstvu" in je odtlej pisal pretežno v slovenščini ter nastopal v slovenskem narodnem taboru. Leta 1854 je promoviral iz prava. Potem ko je zopet nastopila ustavna otoplitev, je odprl odvetniško pisarno v Brežicah in se začel politično udejstvovati. Že leta 1861 je v Ljutomeru kandidiral za štajerski deželni zbor, a ni bil izvoljen. Značilno je, da so nemškutarji proti njemu agitirali, češ: "Pop je, on bi rad pridobil večje pravice mašnikom".¹⁵ V tem času je tudi on nastopal v imenu staroslovenskega gesla "vse za Boga, dom, cesarja", kar je sam razlagal takole: "Zaupanje na Boga nas ne bode nikoli zapu-

stilo po pravilu moli in delaj, al pomagaj si sam in pomagal ti bode tudi Bog.”¹⁶ Temu geslu je ostal zvest vsaj do leta 1869, dve leti kasneje pa se je njegovo novo geslo že glasil: “za domovino, omiko, svobodo.”¹⁷

Na začetku sedemdesetih let, ko se je slovenska politika prvič razdelila na “staroslovensko” konservativno-katoliško in “mladoslovensko” napredno-svobodomiselnost, je Razlag potegnil s slednjo. Sredi ofenzive mladoslovencev zoper prevlado konservativcev v slovenskem narodnem taboru je Razlag skušal vplivati pomirjevalno, češ “da smo zmerom za napredek ali da nam nikdar na misel ne pride kateri koli stan najmanj duhovenski perhorescirati (strašiti), čegar zasluge za razvitek slovenske narodnosti in naš narodni boj ne tajimo”.¹⁸ Leta 1871 je bil imenovan za kranjskega deželne glavarja, a je po dveh mesecih odstopil s položaja. Leta 1873 se je predstavil na državnoborskih volitvah in na Notranjskem premagal kandidata konservativcev Hohenwarta. V dunajski parlament je tako prišel kot slovenski liberalni poslanec. Ukvarjal se je tudi s prevajanjem pravnih besedil in izdal tozadevni priročnik ter dva letnika strokovne pravne revije *Pravnik slovenski*.

Oris celotnega Razlagovega političnega udejstvovanja presega cilje pričujoče razprave. Z našega zornega kota sta pomembna zlasti dva njegova obširna govora, ki ju je imel v dunajskem parlamentu na pomlad leta 1874 v okviru nadgrajevanja avstrijske konfesionalne zakonodaje. Po verskih zakonih iz leta 1868 in enostranskem preklicu konkordata leta 1870 je namreč dunajska nemško-liberalna vlada dala v razpravo še štiri zakonske predloge: o zunanjem juridičnem statusu Cerkve, o državnih prispevkih Verskemu skladu, o kriterijih priznavanja verskih društev ter o samostanih. Gre za norme, ki bi jih danes marsikatera krajevna Cerkev rada sprejela, tedaj pa jim je avstrijska cerkvena hierarhija ostro nasprotovala ter uživala pri tem izrecno pod-

poro papeža Pija IX. Vnovič se je vnel kulturni boj, ki so ga liberalci poenostavljeno razlagali kot boj med napredkom in starokopitnostjo, cerkvena hierarhija pa kot spopad med vero in brezboštvom.

Slovenski narodno-konservativni tabor se je v tem sporu postavil odločno na stran škofov in konservativne duhovščine, in to predvsem iz dveh razlogov, ki z vero in Cerkvijo niti nista bila v neposredni zvezi. Prvič zato, ker so bili pobudniki konfesionalnih zakonov, to se pravi nemški liberalci, obenem zagovorniki najtršega državnega centralizma in dosledni nasprotniki federalizma, v katerega so Slovani v Habsburški monarhiji stavili vse svoje upe. Drugič pa zato, ker je bila duhovščina še vedno hrbitišče vsega slovenskega kulturnega in političnega dela in bi bilo brez njene opore vsakršno slovensko narodno delovanje obsojeno na neizogiben neuspeh. Skratka, Bleiweis in njegovi somišljeniki so “narodovcem” in Razlagu očitali, da so zašli pod vpliv nemštva. “Mlada stranka,” so pisali, “je vsa ponemčena: državnopravni, verski, socialni, filozofski nazori njeni so vsi nemški.”¹⁹

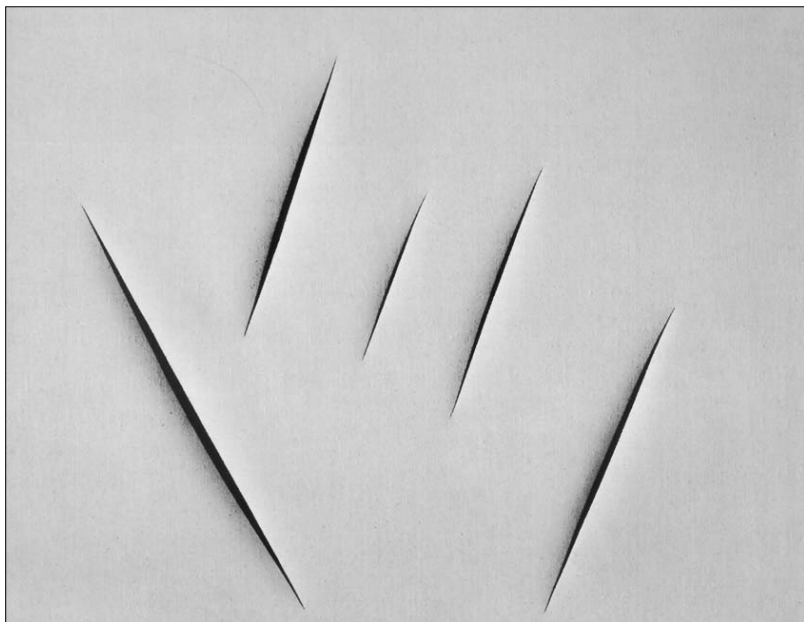
Mladoslovenski razumniki in njihovi državnoborski poslanci so bili drugačnega mnenja in so v tem vprašanju zavzeli samostojno stališče, ki ni bilo v skladu s stališčem “starih”, in so uvajanje nove, bolj laične konfesionalne zakonodaje podpirali. Podpiral ga je tudi Radoslav Razlag, pa čeprav se je slabo leto prej v adresni debati v tem pogledu rahlo distanciral od programa nemško-liberalne vlade, rekoč: “Daljni pomišljaj mi je to, da se preveč državno nadvladanje nasproti razmeri med državo in Cerkvijo naprej riva (...). Jaz bi ne mogel priznavati državnega nadvladanja, predno se država ne potruži, harmonično sporazumeti se s Cerkvijo.”²⁰ No, ko je konfesionalna zakonodaja dejansko prišla na dnevni red, je Razlag v parlamentu nastopil z dvema pomembnima programskima govoroma, ki v svojem avtorju razodevata juri-

dično, družboslovno in celo teološko temeljito podkovanega izobraženca.

Prvega je imel Razlag med plenarnim zasedanjem 7. marca 1874²¹ in je zadeval celoten sklop konfesionalne zakonodaje. Začel je s splošno ugotovitvijo, da so reforme potrebne tudi zato, ker brez njih rado pride do nasilnih revolucij, le-te pa vodijo iz ene skrajnosti v drugo, v našem primeru iz "tercijalskosti" v "profanatorstvo", kakor se je zgodilo na primer v sosednji Italiji. Zavrnil je nato ameriški vzorec urejanja odnosov med državo in Cerkvijo na podlagi načela "svobodne Cerkve v svobodni državi" kot za Avstrijo neprimerne. Osrednji del svojega posega pa je namenil utemeljevanju državnih pristojnosti pri uravnavanju cerkvenoupravnih vprašanj. Pri tem je izhajal iz znanega razlikovanja, značilnega za reformni katolicizem druge polovice 18. stoletja,²² in ki ga je svoj čas uporabil že ljubljanski škof Janez Karel Herberstein, med "notranjim" in "zunanjim" cerkvenim področ-

jem, pri čemer je s slednjim razumel vse "človeške naredbe", povezane na primer s cerkvenim premoženjem, vlogo Cerkve v šolskem sistemu, civilnimi posledicami cerkvene poroke, duhovniško plačo (kongruo) itd. O tem, je trdil, ima pravico povedati svoje tudi država oziroma državni zbor kot zastopnik celokupnega ljudstva. Zagotavljal je, da ne bo "nikomur izmed nas prišlo niti na misel, da bi kakorkoli posegal v načela naše vere." Na koncu je izrazil svoje nasprotovanje predlogu, po katerem bi konfesionalna vprašanja prepustili posameznim deželam. Pri tem je opozoril, da bi bilo treba o načinu uvajanja deželne avtonomije temeljito premisliti, predno bi jo uvajali kar počez, "ker bi se sicer dober princip, za katerega se tudi jaz potegujem, ad absurdum spravil."

Drugi obsežnejši poseg je imel Radoslav Razlag v dunajskem parlamentu 25. aprila istega leta.²³ V njem je nastopil kot poročevalec za zakon o samostanih. Tematika je bila zaradi

Lucio Fontana, **Posebnen koncept**, 1959, 100 x 125 cm, Galerija d'Arte del Naviglio, Miláno.

Alberto Giacometti, *Sprehajalec*, 1960, bron, 183 cm, zasebna zbirka.

še živega spomina na jožefinsko nastrojenost proti redovništvu še posebej delikatna.²⁴ Zato se ta drugi Razlagov parlamentarni poseg pogosteje omenja v zgodovinski literaturi, pa čeprav je bil vsebinsko najbrž šibkejši od prvega. V njem je govornik odgovarjal na izvajanja posameznih opozicijskih poslancev, večinoma konservativcev in federalistov, pri čemer se je izkazal ne le kot mestoma duhovit dialektik, ampak – kot bivši bogoslovec – tudi kot dokaj podkovan teolog, zlasti na področju ekleziologije. Na začetku je tako cerkvenim redovom sicer priznal velik zgodovinski po-

men, zavrnil pa je mnenje, češ da naj bi bilo redovništvo pravna osnova Cerkve. Pohvalil je nekatere redove, ki “človeštvu bistveno služijo”, na primer red “milosrčnih bratov”, nato pa zapel slavospev cesarju Jožefu II. in njegovim reformam. Sledil je dolg in predvidljiv napad na jezuite, ki “da ne uživajo pri Slovanih nobenih simpatij”. Nasproti njim je povzdignil svetno duhovščino, ki da je tudi za slovanske narode bolj zaslužna od redovnikov. Na koncu je pomirjevalno zatrdil, da država niti s tem zakonom ne namerava posegati na versko področje, pač pa bo v zvezi

s samostanskim življenjem uravnavala le "zunanje" vidike njih ureditve, do česar naj bi po človeških in božjih zakonih imela polno pravico. In dejansko se je tega načela Razlag med glasovanjem v zbornici držal in je nasprotoval amandmajem, ki jih je predstavilo levo krilo nemško-liberalne stranke.²⁵

Oba Razlagova govora sta v slovenski in avstrijski javnosti vzbudila vrsto pohvalnih in odklonilnih ocen. Velik poudarek so jima dali zlasti *Slovenski narod* ter nemški liberalni časopisi *Neue freie Presse*, *Presse*, *Deutsche Zeitung*, *Tagespresse*, *Freudenblatt*, medtem ko so ju konservativci – v prvi vrsti slovenski – grajali. *Slovenski narod* je njegov prvi poseg predstavil kot poseg globoko vernega kristjana: "Če je Razlag skoz in skoz v svojem mišljenju prešinjen z načeli krščanstva, izhaja od tod, ker je on globoko preučil bistvo in blagor krščanskih resnic. On ima tudi pravico o teh zadevah svojo reči, ker izvrstno je absolviral 4-letne teološke študije in krščanske verske resnice, cerkveno zgodovino, cerkveno pravo se naučil iz iztočnikov (izvirnikov), ne pa iz časnikov in naučnih slovníčarjev."²⁶ Politični voditelj mladoslovencev, dr. Josip Vošnjak, je v pismu Josipu Jurčiču ugotavljal, da so se mladi slovenski poslanci izkazali: "Razlag, kakor se mi kaže, ima morebiti res še imenitno prihodnost. S svojim govorom v konfesionalnih vprašanjih si je pridobil dosti simpatij celo med dunajskim občinstvom. Cesar sam je že poprašal, kdo so ti 'Jungslovenen'."²⁷

Nasprotno razpoloženje je seveda vladalo med konservativci, za katere naj bi "konfesionalne postavbe težile za tem, narediti iz neodvisnih duhovnikov – c. k. duhovnike".²⁸ Mariborski *Slovenski gospodar* je na predvečer Razlagovega prvega nastopa ugotavljal: "Da je pa med ustavake (nemške liberalce) kot govornik za verske predloge zašel tudi dr. Razlag, pravnik in izšolani bogoslovec, ki bi poznati moral pravično razmero med cerkvijo in državo, to je bolj čudno. S tem je dopričano,

da liberalno mladoslovenstvo pelje dosledno v tabor ustavakov. Še to si torej ubogi slovenski narod izkusiti moraš, da tvoji zastopniki podero najmočnejši steber narodnosti: svobodo katoliškega duhovenstva (...) Radoslav, kam si zabredil!"²⁹ Kasneje je tednik sodbo nekoliko omilil, češ da so Razlagovi nazori sicer sami na sebi sprejemljivi in različni od onih, ki jih zastopa "Jurčičeva pajdašija v *Narodu*", vendar pa da so neizvedljivi v praksi in da zato mož ni dosegel drugega kot "ploskanje liberalnih ustavakov".³⁰ Tudi glede zakonskega osnutka o samostanih je bilo mnenje *Slovenskega gospodarja* negativno: "Prerešetana je tudi klosterska postava in sicer tako, da se je redovnikom vsa cerkvena svoboda vzela in razdelila med državnim zborom in vlado".³¹ Bleiweisove *Novice* so cerkvenopravne ugovore na Razlagova izvajanja prepustile besedi grofa Hohenwarta, vodje avstrijskih konservativcev. Le-ta se je obregnil ob Razlagovo razlikovanje med "notranjim" in "zunanjim" cerkvenim področjem, češ da je mejo med enim in drugim nemogoče pravno določiti. Obenem je predlogu konfesionalnih zakonov očital, da Avstrijo vračajo v obdobje jožefinizma.³²

Z nastopom v parlamentarni diskusiji glede konfesionalnih zakonov je Razlagova politična pot dosegla svoj višek. Kmalu za tem je namreč zaradi nesporazumov v stranki, predvsem pa zaradi bolezni odložil poslanski mandat in se umaknil iz javnega življenja. V zadnjih letih svojega življenja se je posvetil dobrotelčnosti in je kot mecen priskočil na pomoč številnim rojakom v stiski, na primer Prešernovi hčerki Ernestini Jelovškovi. Njegov prvi biograf Fran Mohorič je zapisal, da sta bili podlaga njegovemu človekoljubju prirojena duševna mehkoba ter iskrena vernost.³³ Aleš Vrbovšek pa je v diplomski nalogi posvečeni Razlagu napisal, da se ga je "držal sloves poštenjaka, ki se je raje umaknil, kot da bi delal krivico".³⁴ Umrli je 5. junija 1880 v Brežicah.

V že omenjenem nekrologu je Josip Jurčič o Razlagu napisal, da "ni bil velik produktiven talent", pač pa da so se "njegovi govori simpatično slišali, ker so ga podpirali impozantna postava, prijeten glas, gladek jezik". Tudi v krogu *Novic* je vladalo mnenje, da Razlag "govori in govori", da pa ničesar ne pove.³⁵ Te sodbe so najbrž le nekoliko prestroge. Vsaj kar se tiče obeh Razlagovih posegov, povezanih s sprejemanjem konfesionalne zakonodaje, je treba namreč priznati, da čeprav ne dosežata denimo Montalembertove globine in vsebinske širine, v resnici na več kot dostojni ravni in z dovolj tehtnimi argumenti predstavljata pogled na odnose med državo in Cerkvijo, kakršnega je v 19. stoletju izoblikoval evropski zmerni liberalni katolicizem, in sicer v njegovi avstrijski, jožefinizirani varianti. Z njima se je Radoslav Razlag v slovensko kulturno-politično zgodovino umestil kot eden najbolj prominentnih, pa čeprav do danes nepriznanih liberalnih katoličanov svojega časa.

1. Govor slovenskega poslanca dr. Razlaga, Slovenski narod, 6.5.1874, 102, 2.
2. F. Gestrin, V. Melik, Slovenska zgodovina 1792-1918, Ljubljana, 1966, 188.
3. A. Slodnjak, Slovensko slovstvo, Ljubljana, 1968, 155-156.
4. I. Prijatelj, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848-1895, V, Ljubljana, 1966, 203-204.
5. Dr. Jakob Razlag, Slovenski narod, 9. 6.1880, 129, 1.
6. M. Ambrožič, Ljubljanski knezoškof dr. Janez Zlatoust Pogačar, njegova verska, kulturna in politična vloga za zgodovino Slovencev, v: *Acta ecclesiastica Sloveniae*, 25, Ljubljana, 2003, 96.
7. V. Rajšp, 'Novi škof mora usmeriti delovanje duhovščine na njeno prvotno področje, v: *Melikov zbornik*, Ljubljana, 2001, 615.
8. Poročilo o VIII. Občnem zboru MS, *Novice*, 23.10.1872, 43, 343-344; prim. A. Vrbovšek, *Dr. Radoslav Razlag: portret ilirskega pesnika in mladoslovenskega politika*, dipl. nal., Filozofska fakulteta v Ljubljana, Odd. za zgodovino, Ljubljana, 2002, 75.

9. Govor slovenskega poslanca dr. Razlaga v državnem zboru 7. marca 1874 za konfesionalne postave, *Slovenski narod*, 11.3.1874, 57, 2.
10. F. Petre, *Poizkus ilirizma pri Slovencih (1835-1849)*, Ljubljana, 1939, 329.
11. Othmar Rauscher, sekovski (graški) škof in kasnejši dunajski kardinal.
12. F. Mohorič, *Dr. J. Radoslav Razlag*, Maribor, 1918, 5.
13. F. Petre, n.d., 330.
14. R. Razlag, *Zvezdice*, Gradec, 1951, 33.
15. I. Prijatelj, n.d., II, Ljubljana, 1956, 70.
16. *Novice*, 9.12.1863, 49, 396.
17. A. Vrbovšek, *Dr. Radoslav Razlag: portret ilirskega pesnika in mladoslovenskega politika*, dipl. nal., Filozofska fakulteta v Ljubljana, Odd. za zgodovino, Ljubljana, 2002, 75.
18. *Slovenski narod*, 11.11.1871, 132.
19. *Mladoslovinci in državni zbor leta 1873 in 1874*, doklada k *Novicam* in *Slovincu*, Ljubljana, 1974, 3.
20. (J. Vošnjak), *Slovinci in državni zbor leta 1873 in 1874*, Ljubljana, 1974, 15.
21. Govor slovenskega poslanca dr. Razlaga v državnem zboru 7. marca 1874 za konfesionalne postave, *Slovenski narod*, 11.3.1874, 57.
22. F.M. Dolinar, Janzenizem: verskoprenovitveno ali kulturnopolitično gibanje?, v: *Melikov zbornik*, Ljubljana, 2001, 352.
23. Govor slovenskega poslanca dr. Razlaga za klostersko konfesijonalno postavu v seji državnega zbora 25. aprila, *Slovenski narod*, od 1.5.1874 (št. 98) do 6.5.1874 (št. 102).
24. Dovolj zgovoren je že podatek, da je še preden bi dunajska zbornica zakon izglasovala, minister za uk in bogočastje Stremayr napovedal, da ga cesar ne bo podpisal. In dejansko zakon nikoli ni stopil v veljavo.
25. Te amandmaje pa so podprli ostali trije mladoslovenski poslanci Vošnjak, Pfeifer in Nabergoj. Prim.: *Slovenski gospodar*, 7.5.1874, 19, 169.
26. *Slovenski narod*, 15.3.1870, 31.
27. I. Prijatelj, n.d., III, Ljubljana, 1958, 358.
28. *Mladoslovinci in državni zbor leta 1873 in 1874*, n.d., 10.
29. *Slovenski gospodar*, 5.3.1874, 10, 90.
30. *Slovenski gospodar*, 12.3.1874, II, 99-100.
31. *Slovenski gospodar*, 7.5.1874, 19, 169.
32. Iz obravnave cerkvenih postav; govor grofa Hohenwarta, *Novice*, 18.3.1874, II, 84-85.
33. F. Mohorič, n.d., 26.
34. A. Vrbovšek, n.d., 89.
35. *Mladoslovinci in državni zbor leta 1873 in 1874*, n.d., 9.